

Nyelvhasználat és osztályozáselmélet

A fogalom és jelentés viszonyáról

A könyvtárakban a technológiai változások következtében a nyelv használatának a szerepe meghatározóan fontossá vált. A természetes nyelvi elemeket használó osztályozási rendszerek nyelvhasználatunk, nyelv szokásaink, észjárásunk és gondolkodásunk kapcsolatának elmosódó határait, változó hullámait próbálja szabályozott „mederben” tartani. A jelentés és a fogalom megkülönböztetése és kölcsönhatásai ebben a folyamatban kiemelt szerepet játszanak.

Tudományterületek és megközelítési elméletek

A fogalom és a jelentés kérdésköre külön-külön és együtt is szinte az ókortól számítva jelen van, és újra meg újra előtérbe kerül a tudományos igényű gondolkodás szintjén. Szinkrón és diakrón értelemben egyaránt olyan sok tudományterületet érint a problémakör, hogy számba venni sem könnyű valamennyi érintett önálló és interdiszciplináris tudományágat.

Az ókorban elsősorban a *grammatika* és a *logika* tudománya foglalkozott a problémakörrel, egyrészt azért, mert a kérdéskör metszetét mindkét tudományág felől meg lehet közelíteni, másrészt pedig abból a tudománytörténeti tényből eredően, hogy a két tudományág elveiben és terminológiájában is kezdetektől nagy hatással volt egymásra. A nyelvészet, illetve nyelvtantudomány, korai nevén grammatika a filozófia és logika tudományából valamikor a hellenizmus, a sztoikusok idején vált ki. A középkorra azonban már fontos része a triviumnak, a hét szabad művészet egyik ágának, amely a középkori tananyagot foglalja magába, vagyis ekkor már tananyag a nyelvtan „tudománya”.

A fogalom és a jelentés kérdésköre diakrón értelemben napjainkig folyamatosan megmaradt több tudományágban, hol erősödő, hol csökkenő intenzitást jelezve, de mindig alapvető kérdésnek számított. A két, témánk szempontjából alaptudományra (nyelvészet és logika) épülve, a probléma folyamatosan foglalkoztatta a filozófusokat is. A *filozófia* területén belül elsősorban az *analitikus filozófia* és a *nyelvfilozófia* központi kérdése a té-

ma megközelítése. Nagyjából a kora középkortól számítva a megismeréssel, az *ismeretelmélettel* foglalkozó tudományos gondolkodók sem kerülhetik meg a probléma érintését, amely a huszadik századig ívelve már olyan új tudományágak részterületeit is magába foglalja, mint a *pszichológia*, a *kognitívizmus*, az *agykutatás*. A megértés és értelmezés problémakörére épülő tudományos módszer, a *hermeneutika* is a kérdéskörön alapul. A huszadik századra a nyelvtudomány önálló ága, a *szemantika* foglalkozik a jelentés kérdéseivel. De a jelentésnél általánosabb 'jeltudomány', a *szemiotika* is gyökereiben kötődik a fogalom és a jelentés kapcsolatához. A jelentéstan alapkérdései, illetve a jelentés és a fogalom kölcsönhatásának problémája a tudományos gondolkodás szintjéről napjainkban került a technológia területére, hiszen az *információtechnológiai* fejlődés jelenlegi és következő nagy kérdéseinek megoldása azon múlik, hogy hogyan sikerül a filozófiai gyökerű problémát a gyakorlatban alkalmazni. Az adatok fogalmi és jelentéstanai értelmezésében és a számítógépes adatbázis-struktúrák modellezésében, a „*hálószemantika*” gyökereiben is ezek az alapvető kérdések húzódnak.

A fogalom és jelentés kölcsönhatásainak megközelítése tehát azért is nehéz, mert egyrészt sokoldalú ismereteket kíván, ugyanakkor ezek az ismeretek nehezen hozhatók „közös nevezőre”, hiszen különböző területek speciális nézőpontjait viselik magukon. Látszólag tűnhet csak következetesnek ezek után annak a gondolatnak a felidézése, amelyet az általános rendszerelmélet magyar származású ismert képviselője, *Ludwig von Bertalanffy* a következőképpen fogalmazott meg: „... »formális« módon szólva (Carnap kifejezését

használva), a különböző területek törvényeinek és fogalmi sémáinak megfelelését vagy *izomorfiáját* tapasztaljuk. »Materiális« nyelven kifejezve ez azt jelenti, hogy a világ strukturálisan egyöntetű, és ez abban nyilvánul meg, hogy a jelenségeknek a világ különböző szintjein vagy szféráiban tapasztalható ilyen vagy olyan rendje között izomorfiát állapíthatunk meg" [1].

Azért látszólagos a következetesség, mert Bertalanffy után nyomban kötelező az azóta eltelt idő kutatásaira hivatkozni, és *Fehér Márta* megfogalmazásában *Feyerabend* és *Kuhn* nevét említve utalni arra a tudományfejlődési koncepcióra, amelyre a két tudós nagyjából egy időben (1962), de különböző módon jutott: "... a tudományos elméletek egymást követő sora (a korábbi pozitivisták felfogással ellentétben) nem egymásba skatulyázott, egymásból deduktíve levezethető, egyre általánosabb elméletekből áll, nem kumulatív folyamat, hanem diszkontinuus sor, és egymással *inkommenzurábilis* elméletekből áll" [2].

Az összemérhetetlenségi tételről mint a tudományfilozófia anomáliájáról szólva *Békés Vera* olyan osztályozásbeli különbségekre utal, amelyek szerint a „Dolgok, amelyek egymeműek az egyik rendszerben, különmeműek a másikban" [3].

A 20. század eleji általános rendszerelmélet követő századvégi dinamikus rendszerelmélet képviselői nagyjából az inkommenzurabilitás-elmélettel egy időben, a 80-as évek elején a legkülönbözőbb területeken megtalálni vélik az élet tervrajzának alapját (basic design principle of life, *Prigogine*, 1980), vagyis visszacsatolnak általános rendszerelméleti elődeik izomorfiájához, és „azt találják, hogy az önszerveződés elve a szervetlen és szerves világ minden szintjén jelen van, tehát ez az az alapelv, amely az élet tervrajzának alapját képezi" [4].

A rendszerelmélet felől közelítve tehát az izomorfiához, vagyis megfeleltetéshez juthatunk, míg a tudományelmélet, a tudományfejlődés az inkommenzurabilitást, az összemérhetetlenséget hangsúlyozza. Mindkét megközelítést elfogadva, ennek a paradoxonnak a jegyében a tanulmány hozzáállása a „modus vivendi" életszerű logikáját, 'megélhetési módját' igyekszik követni. Ehhez a hozzáálláshoz köti a 21. század előző századon alapuló tapasztalati toleranciája, a sokszínű ismeretekben megnyilvánuló sokféleségben az általános és különös egyszerre jelenlévőségének élvezete.

A nyelv és a gondolkodás kapcsolata

Az emberi nyelv evolúciós eredete párhuzamosan alakult az emberi faj evolúciójával. A nyelvi képesség kialakulása ezért körülbelül arra az időre tehető, amikor az emberi agy evolúciója befejeződött, vagyis nagyjából 30 000 évvel ezelőttre. Ezzel kapcsolatban örökzöld kérdéssé vált a gondolkodók körében, hogy mi volt előbb, a gondolkodás vagy a nyelv, melyik alárendeltje az egyiknek, és melyik a másiknak?

A legkorábbi ezzel kapcsolatos írásban megőrződött vita a nyelvészet atyjának tartott *Platón* nevéhez kötődik. *Kratülosz* c. művében, amely a nyelv eredetéről és a jelentés természetéről szól, az egyik nézet szerint a nyelv megállapodás kérdése, a szavak és a dolgok közötti kapcsolat önkényes, míg a másik nézet szerint a nyelv természetes módon keletkezik, vagyis a szavak és a dolgok közt eredendő kapcsolat rejlik. Az ókortól a középkor végéig, *Arisztotelész*től az újkor hajnaláig általános nézetként elfogadott volt, hogy a gondolkodás „megelőzi" a nyelvet, a nyelv alárendelt, függő helyzetű a gondolkodáshoz képest.

Ranganathan a Védák egyik epizódját idézi, amikor osztályozáselméleti munkájában megpróbál arra a kérdésre választ kapni, hogy mi volt előbb, a gondolat vagy a nyelv: „A gondolat és a szavak egyszerre kerekedtek föl, hogy elérjék az abszolútumot. A szó tért vissza hamarabb. »Hol marad a gondolat?« – kérdezték tőle. »Én nem bírtam tovább. Ezért tértem vissza. De a gondolat továbbment.« Nem sokkal ezután a gondolat is hasonló beszámolóval tért vissza. »Nem bírtam tovább. Nem tudtam elviselni a nehézségeket, miután megváltam a szavaktól.« De a szó így felelt: »Ha nem álltam szorosán melléd, mindig megelőztél, nélküled tehetetlen vagyok«" [5].

A modern kor hajnalán *Herder* volt az első gondolkodó, aki megfogalmazta, hogy a nyelv és a gondolkodás szétválaszthatatlan, közösek a gyökereik, az eredetük, hogy egymástól függenek. Szerinte „a nyelv az emberi gondolkodás eszköze, tartalma és formája" [6]. Vele közel egy időben *Hegel* azt vallja, hogy a nyelv kifejezi a gondolatot, de nem azonos vele.

A 20. században a generatív nyelvészet keretében, nem minden előzmény nélkül, vagyis elsősorban *Descartes*-ra támaszkodva *Chomsky* alapozta meg azt az elméletet, amely szerint létezik egy univerzális grammatika, beépítve az elmébe, vagyis

velünk születetten, genetikusan jelen van. Az univerzálék tekintetében sem előzmény nélküli a Chomsky-féle elmélet, hiszen ezek tipológiájára már a 17. században kísérletet tett a „Port Royal” néven ismert nyelvészeti iskola. Ez az újkarteziánus racionalista felfogás szemben áll azzal az empirista felfogással, amelynek szintén 17. századi képviselői (Locke, Hume) szerint az elme „tabula rasa”, vagyis előzményektől, lenyomatoktól mentes ’tisztá lap’, melyre a tapasztalat vési, írja a lenyomatokat.

Chomsky az univerzális nyelvi képesség és az univerzális grammatika megfogalmazásán túl a szemantikai szinten odáig jut, hogy feltételezi az agyban a szemantikai reprezentációk univerzális, „velünk született” jellegét, a fogalomkészlet adott voltát. Szerinte tehát a nyelvhasználat mögötti mentális reprezentációk is univerzálisak. Chomskyval szemben Hilary Putnam igyekszik lerombolni ezt a mentalista felfogást. Megpróbálja megcáfolni azt a gondolkodás történetében mentalista felfogásként ismert nézetet, amely a fogalmakat az elmében vagy az agyban lévő, tudományosan leírható entitásokként fogja fel. Ez az irányzat Putnam szerint tévúton jár. Téves az az elképzelés, hogy a beszélő által használt szó az elmében bizonyos mentális reprezentációval van kapcsolatban, valamint hogy a mentális reprezentáció meghatározza, hogy mire referál a szó [7].

Putnam azt az arisztotelészi elképzelést is bírálja, ami azt sugallja, hogy minden egyes elmében megvan az, ami a nyelv használatához szükséges, mivel úgy véli, hogy „Létezik egy nyelvi munkamegosztás. A nyelv együttműködésen alapuló tevékenység, nem pedig alapvetően egyéni tevékenység” [7]. Fogalmaink társadalmi környezettől függenek, a referencia tehát Putnam elméletében társadalmi jelenség, nem velünk született genetikai képesség. Ennek értelmében feltételezi, hogy az agy 30 000 évvel ezelőtt befejeződött evolúciójakor nem lehetett fogalomkészletünk eleve, illetve előre adott állapotban.

Az agykutatás és a mesterséges intelligencia kutatásának területei azt erősítik meg, hogy az agyban mintázatfelismerő eszközök léteznek (mintázatok: 'patterns'). Ugyanezt Lakoff, Damasio, Rosch alapján Szécsi Gábor úgy összegzi, hogy „az agy fejlődése során a külvilág olyan leképezésére vált alkalmassá, amely azt tükrözi, hogy az milyen módosulásokat idéz elő a testben” [8]. A mentalista felfogás szerint a fogalomalkotási készség megelőzi a nyelvi tudást. A nyelv tehát az

evolúció folyamán a kategorizálási készség kialakulását követően jelent meg.

A gondolkodás nyelve és a nyelvi megértés szintje között olyan összetett, egymásra épülő kapcsolódási felületek léteznek, amelyek egymást kiegészítve, kölcsönhatásban működnek. A gondolkodás nyelvéről mindenki saját tapasztalatából tudja, hogy ez a fajta belső nyelv nem úgy működik, mint a természetes nyelv, grammatikája az absztrakció, az elvonatkoztatás, amely gyakran sűrítésen, tömörítésen alapul, és vizuális képektől, „mintázatoktól” telített lehet. A szintek közötti síkokon a kapcsolódási felület azt jelentheti, hogy az egyik sík kezdete egy másikban fejeződik be. A fogalmi megjelenítést ezért sokszor kiegészítheti egy többdimenziós vizuális struktúra, „leképezés”, mintázat, amely esetleg sokkal egyszerűbben, hatékonyabban képes kifejezni valaminek a fogalmi lényegét. Jackendoff erre szemléletes példaként a következőket írja: „A kacsza és a liba között, illetőleg a szék és a zsámoly között tett megkülönböztetések tehát a konceptuális struktúra helyett a háromdimenziós modellben jelenhetnek meg. Ezáltal kiküszöbölhetjük a megkérdőjelezhető konceptuális jegyek túltengését, és helyettük egészen különböző egyszerű fogalmakkal és kombinációs elvekkkel rendelkező geometriai reprezentációkat alkalmazhatunk” [9].

A nyugati filozófia a 20. századig messze eltávolodott attól az ókori, az írás kezdeteihez köthető képi értelmezés hagyományától, amelyben elemi szinten a logogramok még képesek voltak egy egész szót szimbolizálni. A képirás és a fogalomírás szétválása után, a lineáris írásrendszer elterjedésével csökkent a képiség szerepe az írásbeliség korszakában, pedig gyökereiben a kezdetekben a kép állt. A 20. század végi kutatásokban, a másodlagos szóbeliség korszakában újra előtérbe kerül a képiség szerepe a gondolkodás kutatásában, amelyről Nyíri Kristóf azt írja, hogy „a Nyugat filozófiájának története a gondolkodás képiességével szembeni értetlenség története” [10]. Vagyis mindaz, ami többdimenziós képként, mintázatként tükröződik az elmében, nem verbalizálódik, hanem „képződik”, azaz nyelvileg nem vagy nehezen megragadható. Fontos hangsúlyozni, hogy az érzékelés különböző szintjei egymást kiegészítve, mobilisan egymásra épülve működnek.

A gondolkodás nyelvétől a nyelvi megértésig olyan köztes síkok is funkcionális szerepet játszanak, mint a megértés és a tudás közti különbség, valamint a nyelvi megértés és a tartalmi megértés.

Dummett különbséget tesz elméleti és gyakorlati tudás között, és a nyelv tudását a kettő közé helyezi. Elméleti tudásunkat abban a képességünkben látja, hogy meg tudunk fogalmazni, és összefüggően elő tudunk adni bizonyos kijelentéseket. A gyakorlati tudás pedig arra vonatkozik, hogy a megtanulható dolgokat hogyan tegyük meg [11].

A nyelvi megértés a megértés általános síkjához képest az elemi szinten helyezkedik el, az alapokat szolgáltatja. A megértés síkján a nyelvi megértés csupán az első megértés, a tartalom felfogása a megértés második síkja. Ehhez idézi Putnam jó példaként a bükkfa és a szilfa kifejezések használatának módját, vagyis hogy nyelvi szinten akkor is megértjük a különbségtételt, ha nem tudjuk, miben áll a különbség. A kifejezések mögötti teljes tartalmi és fogalmi készlet szerinte ugyanis olyan nyelvi munkamegosztáson alapul, amely a nyelv használatának és működésének egyik legfontosabb sajátossága. Vagyis nem kell feltétlenül teljes spektrumában ismerni egy kifejezés fogalmi hátterét ahhoz, hogy nyelvi szinten használni tudjuk. Ez is bizonyítéka lehet annak az előfeltevésnek, hogy megkülönböztessük a fogalmi megértést a nyelvi megértéstől, hogy a fogalom és a jelentés használatát sem a logika, sem a szemantika oldaláról ne mossuk össze egymással.

A gondolkodás és a nyelv kölcsönhatásairól, a megértés szintjeiről fogalmat alkotni és megfogalmazni valamit csak a kettő eszközként való használatával lehet. Amikor valaminek ugyanaz az eszköze, mint a tárgya, nehéz a kettőt egyszerre úgy alkalmazni, hogy ne csorbuljanak ki egymáson.

A rövid bevezetéssel csupán azt az álláspontot próbáltuk illusztrálni, „amely szerint a nyelvi képesség igenis különleges, és nem egyszerűen az általános szellemi képességek kifejeződése” [12]. Különlegességét erősítik azok a kapcsolódási felületek, amelyekkel együttesen vesz részt a szellemi munka folyamatában a kategóriaképzéstől, az osztályozástól, a fogalomalkotástól kezdve a megértésen át a gondolkodásig.

A fogalom és a jelentés kapcsolata

A fogalom fogalmának a kérdésköre a különböző tudományterületeken számtalan megközelítési kísérlet témája, amelyből számos különböző nézőpontú meghatározás született. Mind a fogalom, mind a jelentés meghatározásainál kettősség, két-

arcúság figyelhető meg, vagyis az egyik értelmezésében mindig tartalmaz egy, a másikra való hivatkozást, amely valószínűleg abból ered, hogy kapcsolatuk sohasem választható szét teljesen. A kapcsolat szétválaszthatatlansága egy triviális analógiával élve – leegyszerűsítve –, a legjobban a tartalom és a forma kapcsolatához hasonlítható.

A kettősség, kettős értelmezés az arisztotelészi hagyományon alapul, hiszen egyrészt a fogalom meghatározása mindig valamilyen viszonyítás kérdése; azt, hogy mi valami, csak valamihez való viszonyában tudjuk meghatározni. Innen ered az a kettősség, hogy a definíció általában a nemfogalom (genus) és a fajfogalmak (differentia specifica) megadásával történik. Másrészt a mi kérdését ki kell egészítenünk a tulajdonságaira (milyen) vonatkozó kérdésekkel, hiszen azt már Arisztotelész előtt „Platón is vallotta, hogy a fogalmakat a dolgokban meglévő lényeggel kell meghatározniunk” [13].

Arisztotelész szerint fogalom az, amiről állítható valami, vagy ami állítható valamiről. Innen ered a kettősség. Arisztotelésznél azonban a dolog, a szó (mint a fogalom külső oldala) és a fogalom elkülönül egymástól. Ettől eltérően a sztoikusoknál a dologra, a nominalistáknál a névre, a nyelvi kifejezésre kerül a hangsúly, utóbbi egészen *Wittgensteinig* ívelve háttérbe szorítja a fogalmat a szóval, nyelvvvel szemben.

A fogalomnak, mint a logika alapfogalmának, a modern logikai irodalomban számos szinonimája próbált átmenetileg, de többnyire sikertelenül a helyére lépni (pl. *terminus*, *predikátum*, *attribútum*). A fogalomnak, mint ismeretelméleti, filozófiai fogalomnak, a mentalista felfogás szerinti szinonimái is elterjedtek, a *reprezentáció*, *mentális reprezentáció* vagy *intenció* kifejezésekben.

A fogalom mára közhelyszerűvé vált értelmezése szerint nem más, mint valamiről szóló ítéletek összessége, amely tartalmazza valaminek a lényeges ismertetőjegyeit. *G. Havas Katalin* megfogalmazásában: „A fogalom olyan gondolat, amely dolgok ismertetőjegyeik alapján történő általánosítása” [14].

Szigetvári Sándor a fogalmakat gondolati kvantitásoknak és a gondolkodás tartalmas formáinak nevezi. Logikai-ismeretelméleti megközelítése szerint „A fogalom a gondolati általánosítás alapján áthatott gyakorlat, ... a gondolkodás olyan tartalmas formája, amely eredetileg a képzetben kifejlő-

dött érzéki-általános gondolativá tételével, majd az ítéletek és a következtetések által megalapozottan, az objektum lényeges tulajdonságait fokról fokra ragadja meg; a hangnyelvben a szó, ill. szócsoport által jut kifejezésre" [14]. A dialektikus logikában minden fogalom az egyedi: a különös és az általános egysége, ami megfelel annak az összefoglalásnak és megkülönböztetésnek, amire a *genus* és a *differentia specifica* sajátosságai is utalnak.

Jackendoff a fogalom kapcsán a kettősséget „feszültség”-ként fogalmazza meg: „Van egy alapvető feszültség a köznyelvi *fogalom* terminusban. A fogalom – egyrészt – valami olyasmi, ami kint van a világban..., valami olyasmi, amiről úgy beszélnek, mintha függetlenül létezne attól, aki ténylegesen tudja vagy megragadja. ... Másrészt viszont a fogalomról úgy is beszélnek, mint valaki fejében található entitásról, egy magánentitásról [private entity]" [9]. A kettősséget Jackendoff a külső és belső fogalom terminusával magyarázza (external concept és internal concept).

A szemantika területéről nézve is a dialektikus logikához hasonló fogalommeghatározási kísérletekkel találkozhatunk. A fogalom definíciója itt is tartalmazza a különös és általános, a *differentia specifica* és a *genus*, illetve a tipikus és a közös tulajdonságok ismérveit, csak más kifejezéseket használva. „A fogalom ... az emberi megismerés legmagasabb rendű kategóriája. Fogalmaink a világ különböző tárgyainak, jelenségeinek stb. a legfontosabb közös és tipikus vonásait vonják el és tükrözik. Tehát minden fogalom elvonás és általánosítás eredménye, ... minden fogalom egyformán absztrakt" [15].

Antal László a fogalom tartalmának pontos meghatározását a logika feladatkörébe utalja, hangsúlyozva, hogy a jelentés nem azonos a fogalommal, illetve a fogalom tartalmával, hiszen a fogalom tartalmát végtelenül sokféleképpen kifejezhetjük. Például bármilyen természetes szám fogalmi tartalmát matematikai műveletek segítségével rengeteg „megoldásra” bonthatjuk ($3 = 2+1$, $10-7$ stb.). A nyelvészeti szakirodalomban Antal László szerint Weisgerber (1927) volt az első, aki hangsúlyozta, hogy a fogalom nem azonos a jelentéssel.

Ha a logika és a nyelvészet között gyakoribb „átjárás” létezett volna a 19. század végén és a 20. század elején, akkor ez az azóta közkeletűen híressé vált Gottlob Frege logikai munkásságában jóval korábban megállapított felfedezés hamarabb átkerülhetett volna a szemantika területére. A ha-

gyományos jelentéstan ugyanis újra és újra abba a problémába ütközött, hogy összekeverte a jelentést a képzzettel vagy a fogalommal.

A Saussure által képviselt jelentéseleméletnek két eleme közismert, a signifiant (jelölő vagy hangkép) és signifié (jelölt vagy fogalom), a kettő kapcsolata pedig a nyelvi jel. A jelölőtől a jelöltig mutató viszonyban, kapcsolatban, a nyelvi jelben tehát nincs differenciálva a fogalom és a jelentés megkülönböztetése, a hang és a gondolat a meghatározó és összetartozó kifejezések. A saussure-i gondolat korai elődjének tekinthető a sztoikusok felfogása, akik már elég korán (a hellenisztikus korban) felismerték ezt a kettősséget, a nyelvi forma és a jelentés dichotómiáját. Szerintük a nevek, a nyelvi kifejezések természetesen alakultak ki, mégpedig „hangutánzással”, vagyis úgy, hogy az első hangalak „utánozta”, „leképezte” vagy „lehangozta” azt a dolgot, amit megnevezett, később pedig ez az alak változott, és az eredeti természetes kapcsolat megszakadt. Ennek a gondolatnak a középkori megfogalmazása a 13. században több forrásban is megtalálható. Az egyik Michel de Marbais-tól származik, aki szerint egy szónak a hangalakja nem más, mint az anyaga, a szó jelentése pedig azonos a formájával (egyszerűsítve: hangalak = anyag, jelentés = forma).

A másik szerző Petrus Hispanus (a későbbi XXI. János pápa), aki *Summulae logicales* című művében a következőképpen fogalmaz: „A signifiatiō úgy fordítható le, mint a szó jelentése, és úgy határozták meg, mint a jel (vagy szó) viszonyát ahhoz, amit jelez. Ennek a jelentésviszonynak a révén egy adott jel helyettesíthet, megjeleníthet valamely dolgot, személyt, eseményt stb.; vagy ezek halmozát; főnevek esetén ez a helyettesítés a suppositiō viszonya... a signifiatiō megelőzi a suppositiōt...” [6]. A signifiatiō tehát a sztoikusoknál leegyszerűsítve a jelentés, a suppositiō pedig a megjelenítés értelmében használatos.

Ha visszalépünk az ókorba, és újra Arisztotelészre hivatkozunk, azzal pusztán arra utalunk, hogy a kétezer évvel későbbi modern logika alapjai itt gyökereznek. Hiszen már Arisztotelésznél körvonalazódik az a gondolat, hogy a nyelv konvención alapul, vagyis megállapodás kérdése – amit előtte már Platón is kifejtett a *Kratüloszban* –, hiszen a nevek, az elnevezés szokás és gyakorlat kérdései. Ebből a felfogásból kiindulva kapcsolódik újra Arisztotelész a kétezer évvel későbbi logikához, amikor a jelentés és referencia kérdéskörét érintve

a szavakat a fogalmakkal kapcsolja össze, vagyis a fogalom határozza meg, hogy mit jelöl a szó.

Ennek az elképzelésnek a továbbfejlesztése fogalmazódik meg több változatban a modern logikában, amelyet Gottlob Frege munkássága alapozott meg a 19. század második felében. Frege logikai alapokon dolgozta ki azt az elméletet, amelyben összekapcsolta a valóság dolgait a megnevezésekkel és a fogalmakkal. Elméletének leegyszerűsített modellje az azóta közismertté vált frege-i háromszög, melynek csúcsain tehát a *valóság*, a *fogalom* és a *megnevezés* áll, a háromszög geometriai alakzatába sűrítve a hármas (zárt, szétválaszthatatlan) kapcsolatot.

Az alakzat valamivel később a szemiotikában úgy merül fel, hogy a háromszög csúcsain a *gondolat*, a *szimbólum* és a *jelölt dolog* áll (ez Ogden és Richards szemiotikai háromszöge). A szimbólum és a jelölt között közvetett a viszony, vagyis azt jelenti, hogy a szimbólumot a jelölt jelölésére használják.

A magyar szemantikában egy értelmezés szerint lényegében ugyanez a hármas más értelemben a *jel* (a név, illetve a hangsor – saussure-i alapon), a *jelentés* (a jel használati szabálya), *denotátum* (a valóság, amire a jel vonatkozik) [15].

Mit is jelentenek a Frege által megfogalmazott szakkifejezések? Valószínűsíthető, hogy minden tudományterület a maga szája íze szerint magyarázza a híres terminológiát, ezért a sokféle „fordítás” között nehéz egységet találni. A nyelvészeti, azon belül szemantikai értelmezés szerint „... a vonatkozás a nyelvi kifejezések és a világ entitásai között létesít kapcsolatot. A nyelvi jelentés azonban nem azonosítható a vonatkozással, annál sokkal gazdagabb. Gottlob Frege mutat rá arra, hogy alapvető különbség van a vonatkozás (Bedeutung, a modern logika terminusával: extenzió) és jelentés (Sinn, a modern logika terminusával intenzió) között” [16].

A terminológiai nehézkesség illusztrálásához néhány kifejezést célszerű részletesebben magyarázni. A frege-i Bedeutung (a jel által megjelölt fizikailag észlelhető tárgy vagy a 'valóság', vagy a 'vonatkozás') legjobb fordításban 'jelölt' értelemben használatos (latinul: denotátum). A frege-i Sinn (a jel fogalmi jelentése, vagy maga a 'fogalom') fordítása 'jelentés' (de néha: 'értelem'), és ezen a ponton már a kifejezések (az elnevezések,

a terminológia) „jövöltából” összeecsúsíthat a logikai és a nyelvészeti megközelítés.

A logikai-filozófiai megközelítésekben „viszonylag szinonim” a frege-i jelentések használata, melynek dichotómiáját a következő táblázat szemlélteti:

	Denotáció	Konnotáció
Frege-nél	Bedeutung	Sinn
Morrisnál	denotatum	designatum
Carnapnál	extension	intension
Russellnél	denotation	meaning
	'jelölni'	'jelenteni' [17]

A viszonylagosságot abból láthatjuk, hogy a kifejezések hiába vonatkoznak mindig ugyanarra, nem feltétlenül mindig ugyanaz a jelentéstartalmuk. Szinonimaként kezeljük őket, de nyomban a szinonimitás meghatározhatóságának nehézségeibe botlunk (l. Quine és Carnap vitája a szinonimitásról, Kelemen János: A nyelvfilozófia kérdései, p. 177.). Mivel Frege-nél sem egyértelmű a Sinn feloldása, mondhatjuk, hogy a fogalom fogalmának és jelentésének, valamint a jelentés fogalmának és jelentésének a megközelítése is problematikus. Már Platón vázolta, hogy a szavak és a dolgok között olyan kapcsolat van, amelyben a szavak megneveznek dolgokat, utalnak a dolgokra, bár nem minden szót lehet konkrét dologhoz kötni.

A szemiotikai háromszög kapcsán említett Ogden–Richards szerzőpáros 1923-ban írt művében (A jelentés jelentése) a jelentésnek 16 különböző jelentését sorolja föl. Náluk a szavak → fogalmak → dolgok viszonyban minden szóhoz tartozik egy kapcsolódó fogalom. A bloomfieldiánus behaviorista jelentéseméletben a kulcsszavak az ingerek → szavak → válaszok köré csoportosulnak (1923).

A szavak, fogalmak és jelentések szétválasztását és megkülönböztetését is több oldalról közelíthetjük meg. Max Black szerint sem az *egy szó – egy fogalom*, sem az *egy szó – egy jelentés* elve nem állná ki a kritikai vizsgálódás próbáját. A szavak (kifejezések) nem feltétlenül fogalmi és nem feltétlenül jelentéstani egységek. Annak ellenére, hogy Black rossz példát hoz arra, hogy „a szavak nem fogalmi egységek”, fogadjuk el a feltevését. A rossz példa pedig az, hogy a *háromszög szó* és a *háromoldalú síkidom* szókombináció jelentése szerinte ugyanaz. Ha a nem egyenes, hanem görbe vonalakkal határolt háromoldalú síkidomra gondolunk, akkor rögtön nyilvánvaló, hogy a kettő

között nem hogy azonosság nincs, hanem lényegi különbség van. Jelentésük tehát nem ugyanaz. Black előre elfogadott feltevését tehát annyiban kellene módosítani, hogy a szavak (kifejezések) és a szókapcsolatok (többtagú kifejezések) egyaránt lehetnek fogalmi és jelentéstani egységek, de nem feltétlenül azok, valamint az egy az egyhez megfeleltetés sem minden esetben érvényes.

A fogalom és a jelentés viszonyában is szélsőséges nézetekkel találkozhatunk. Jackendoff olyan értelemben használja a fogalom kifejezést, amely „lényegében egy olyan mentális reprezentáció, amely egy nyelvi kifejezés jelentéseként szolgálhat” [9]. Ezzel szemben Putnam elutasítja azt a mentalista felfogást, amely a fogalmakat tudományosan leírható mentális reprezentációkként, az agyban lévő lélektanilag valós entitásokként fogja fel. Sőt azt is tagadja, hogy „az általában vett »referencia« vagy »jelentés« vagy »intencionalitás« összes esetének létezik tudományosan leírható »természete«” [7].

A fogalom megközelítési kísérlete után megpróbáljuk a jelentés jelentéseit és fogalmait is megközelíteni. A jelentés fogalmának megközelítése kapcsán M. Black szerint olyan problémába ütközünk, amely elzárja az utat a megértés előtt, mert „a lényegét érintő megkülönböztetésekről van szó, amikor a jelentésről beszélünk” [18]. Pedig a természetes nyelvet semmilyen formális nyelv nem képes olyan árnyaltan leírni, mint maga a természetes nyelv (*Wierzbicka*-elmélet).

A szavak jelentésének megértését az arisztotelészi hagyományon alapuló definíció segítheti vagy akadályozhatja, amely skolasztikusan a fajfogalom és a nemfogalom megadásával történik. A szavak azonban nemcsak önmagukban jelenthetnek valamit, hanem együttesen és kölcsönhatásaikban is mást és mást.

A *jelentés* meghatározásai közül néhány azonosítást és tulajdonságot célszerű kiemelni a sokféleség illusztrálására:

- 'funkciófogalom' (Gombocz Zoltán, 1926);
- 'kölcsönös viszony' (Ullmann István, 1957),
- 'használati szabály' (Antal László, 1978);
- 'a használat' (Ludwig Wittgenstein, 1921);
- 'normatív fogalom' (Hilary Putnam, 1988);
- 'interaktív' és 'holisztikus' (H. Putnam, 1988);
- 'nem mentális reprezentáció' (H. Putnam, 1988);
- 'szándékolt referencia' (Max Black, 1968);
- 'egymásba fonódó kezek' (M. Black, 1968);
- 'szabályok összessége' (Kelemen János, 1984);

- 'viszonyfogalom' (Kiefer Ferenc, 1998);
- 'tartalom' (Umberto Eco, 1993)

A jelentés szó etimológiájával kapcsolatban említettük, hogy Ogden és Richards 1923-ban 16 jelentést vettek számba, ezek részletezése nélkül csak arra utalunk, hogy az angol nyelvben a jelentés (meaning) etimológiailag is összefügg az elmével (mind), míg a magyar nyelvben a jelentés a jelből eredeztethető, tehát semmi köze az agyhoz vagy elméhez, sokkal inkább a külső világban található, mint a belsőben.

A jelentéstani területén az alapegységek a lexémák, vagyis a legkisebb jelentéssel bíró egységek, amelyeket a köznyelvben szavaknak nevezünk. A legkisebb egység meghatározás ugyan nem elég pontos, hiszen bizonyos szituációkban a hangok, a fonémák is feltöltődhetnek különböző jelentésekkel (gondoljunk az *á* fonéma kettősségére, használhatjuk rácsodálkozó értelemben valaminek az elismerésére, és használhatjuk lekicsinyítő értelemben valaminek az elvetésére; kérdés persze, hogy ebben a szituációban az *á* fonéma vagy lexéma, vagy egyszerre mindkettő, jelentése pedig a kontextus által töltődik fel).

A jelentés tehát nagyrészt a használattól függ, amint azt Wittgenstein már idézett „jelszava” is kifejez: a jelentés a használat, pontosabban „egy szó jelentése a szó használata a nyelvben” [19]. Ez a meghatározás összhangban van Putnamnek azzal az állításával, amely szerint a jelentés interaktív, hiszen a környezetnek meghatározó szerepe van abban, hogy egy közösség szavai mire referálnak.

A magyar nyelvészetben a jelentéstani atyja, *Gombocz Zoltán* a lexémát „szójel”-nek nevezi, és a beszéd legkisebb értelmes részének tekinti, olyan „kétarcú lelki entitás”-nak, amely „Az egyik oldalról nézve hangkép, a másik oldalról nézve képzet, illetve képzetkomplexum. Szándékosan használom a hangkép és nem a hangsor szót a lélektani jelleg kidomborítására” – idézi Gomboczot Antal László [15].

A funkcionális jelentéselemzésben „egy szó jelentése végső soron a szavak egymással koordinált és összefüggő funkcióitól függ” [18]. Vagyis a jelentés a jelek használati szabálya.

A jelentést mint funkciófogalmat Gombocz úgy határozza meg, mint „a névnek az ereje, vis verbis, hogy képzettartalmat jelent, megjelenít, a szó ér-

telmének az a tulajdonsága, hogy névhez kapcsolódik" [16]. Szorosan összetartozik tehát a név és a képzet, a név jelentése a képzettartalom, illetve az „érem másik oldalán” a szó értelme és a név. Valószínűleg Gombocz alapján fogalmazza meg Ullmann István, hogy „A jelentés kölcsönös viszony a név és az értelem között, mely képessé teszi az egyiket arra, hogy a másikat előhívja” [20].

A Gombocz → Ullmann → Kiefer irányába mutató jelentéselméleti fejlődésben nyomon követhetők az egymásra épülő meghatározások. Gombocznál a kölcsönösségen van a hangsúly, Ullmann-nál a kölcsönös viszonyon, Kiefernél pedig a kölcsönös viszonyból a jelentés viszonyfogalomává válik, mert „viszonyítási alap nélkül nem határozható meg” [16]. A jelentésfogalom viszonylagossága attól függ, hogy honnan közelítjük meg, milyen aspektusból tárjuk fel. A különböző tudományterületeken ezért más-más megközelítési módhoz juthatunk.

„A logikai jelentésfogalom esetében a viszonyítási alap a világ, amelyről a logika modelleket alkot.

A nyelvi jelentés a nyelvi kifejezések és a világról alkotott modell közötti viszony.

A kognitív jelentésfogalom szerint a jelentés lényege nem a nyelvi kifejezések és a világ közötti viszonyban keresendő, hanem a nyelvi kifejezések és a megismerés (kogníció) között.

Végül a strukturális jelentésfogalom a jelentést a nyelven belüli viszonyokkal definiálja: a nyelvi kifejezés jelentése azoknak a nyelvi viszonyoknak az összessége, amelyekben a nyelvi kifejezés részt vesz” [16].

Hogy a szavaknak miért van jelentésük, és hogy a jelentés van előbb vagy a jelölt dolog, ismét csak olyan kérdés, amely visszacsatol bennünket a nyelv és a gondolkodás „tyúk-tojás” analógiájához. Kelemen János véleménye ezzel kapcsolatban: az, hogy a referenciális funkció nem mindig teljesül, nem jelenti azt, hogy egy adott kifejezésnek nem lehet jelentése (hiszen a kentaurnak is van jelentése, függetlenül a referenciális funkciótól). Szerinte „A szavaknak nem azért van jelentésük, mert van referensük, denotálnak valamit, hanem azért referálhatnak valamire vagy denotálhatnak valamit, mert van jelentésük” [17].

Ennek ellentétes változata azt sugallja, hogy sokszor a többjelentésű kifejezések, a poliszemiák mögött sem valódi jelentések, hanem „jelölések” állnak. „Amit napjaink lexikológusai csinálnak, az ... nem más, mint a denotátumokkal való bűvészkedés – a jelentés ürügye alatt. Amit a szótárak-

ban az ún. alapjelentés után találunk, az rendszerint nem más, mint a szokványostól eltérő jelölés, azaz ismét a denotátum” [15].

Putnam szerint a jelentés holisztikus, vagyis szemben áll azzal a pozitívista felfogással, amely szerint minden kifejezést definiálni lehet „megfigyelési kifejezésekkel” (csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a számítógép-tudomány is ezen a pozitívista elven alapul, hiszen amit *mi* meg tudunk határozni, azt *ők* le tudják programozni [If you can define it, we can program it. – A Turing-féle hipotézis mára a hétköznapok szintjére került]), mint ahogyan az adatokat is metaadatokkal tudjuk leírni. Putnam eltávolodik ettől a komputációs felfogástól (holott kezdetben ő volt az első, aki előadást tartott a Turing-gépekről akkor, amikor a számítógép-tudomány még „gyerekcipőben” járt).

Az, hogy a jelentés holisztikus, a Putnam-féle felfogás szerint nemcsak azt jelenti, hogy nem definiálható minden jelentés „automatikusan”, hanem azt is, hogy a tapasztalat próbáját az állítások tesztületileg állják ki. „Elvárásaink a hitek teljes hálózatától függenek. Ha a nyelv leírja a tapasztalatot, azt hálózatként teszi, s nem mondatról mondatra” [7]. Putnam a jelentésről azt is megfogalmazza, hogy bármilyen szokatlan is számunkra, de a jelentés történeti entitás, vagyis a jelentéseknek létezik azonosságuk az időben, de lényegük nincs.

A jelentés felfogása vagy megértése a korábban már említett első és második megértéssel szinkronban „réteges” lehet. Rétegeiben az első szinten egyfajta használati ismerettel találkozhatunk, ami azt jelenti, hogy a nyelvi jelentést használni tudjuk a kommunikációban, felületesen, elemileg tisztában vagyunk a jelentés értelmével, ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy „mélységében” értjük a jelentését. Köztes vagy átkapcsoló jelentésismeretet jelenthet az a többletképesség, ha le tudjuk fordítani egy szó jelentését egy másik nyelvre. Végül annak az ismerete, hogy mire referál a szó, vagyis a fogalmi szint valamilyen szintű megfogalmazásának képessége (a denotáció körülírása, meghatározása a szó használata nélkül) jelenti a jelentés megértésének második szintjét. Az átlagos beszélő Putnam szerint csak az első szinten használja a jelentést, vagyis pl. a bükkfa és a szilfa kifejezések használatakor csak a kifejezések szintjén tud különbséget tenni, hiszen fogalmilag nem tudja szétválasztani a két fajta tulajdonságait. Ezzel kapcsolatban állapítja meg Putnam, hogy „... lehetetlen a jelentéseket a beszélők »fejében lévő« leírásokkal azonosítani, azaz lehetet-

len a jelentés és a mentális reprezentáció fogalmait azonosítani" [7].

Összegezve és általánosságban érteve a fogalom és a jelentés kapcsolatát és kölcsönhatásait, levonhatjuk a következtetést: azzal együtt, hogy a megkülönböztetéssel szétválasztjuk egymástól a kettő jelentését, mégis mindig az egymáshoz való viszonyaikban szükséges vizsgálni kapcsolatukat. A természetes nyelv fogalmi és jelentéstani problémáinak leképezésével a mesterséges nyelvek esetén is találkozunk. Az, hogy általánosságban bánni tudunk a természetes és mesterséges nyelvekkel, nemcsak egymással, hanem gépekkel is képesek vagyunk kommunikálni, kiigazodunk a fogalmak és jelentések többnyire rettenetesen bonyolult hálózatában, olyan emberi készségeinknek és képességeinknek köszönhető, mint az analízis és szintézis, kategorizálás, a tárgyakkal való bánni tudás, az osztályozás, a megkülönböztetés és azonosítás. Az alábbiakban ezekről lesz szó.

Evolúciós eredetű „mentális tárgyak” és tevékenységek

Az analízis és a szintézis képessége a nyelvi struktúrával való bánni tudás elengedhetetlen feltétele, két egymástól való elválaszthatatlan aspektusa: „a felosztás képessége szükségszerűen az összekapcsolás képessége is, és megfordítva” [7]. Ez a képességünk elválaszthatatlan az agyműködésünktől, amelyet az tesz lehetővé, hogy a különböző agyterületek egymással interakcióban, kölcsönhatásban működnek. A különböző területek mögött az agy kutatás olyan kísérleti stádiumban lévő feltételezésére is utalunk, amelyek arra törekednek, hogy áthidalják a mentális világ és a fiziológia közti szakadékot.

Az agy kutatás jelenlegi felfogása szerint rokonság állapítható meg az észlelet, a kép és a fogalom között, ami arra utal, hogy azonos az idegi megvalósulásuk. „Az tehát a feltételezésünk, hogy az észleletek, az emlékképek és a fogalmak a mentális reprezentációkat megvalósító fizikai egységek különböző formái vagy állapotai, amelyeket mi egységesen »mentális tárgyaknak« fogunk nevezni” [21]. *Changeux* szerint ezek a mentális tárgyak úgy működnek, hogy spontán módon kapcsolatba lépnek egymással közös asszociatív tulajdonságaik révén. Közös neuronhálózat révén kapcsolódnak úgy, hogy egyidejűleg több mentális tárgy részei is lehetnek, megőrizve egyedi tulajdonságaikat. Ez a hálózat dinamikusan működik, általa-

kul, kombinálódik az agy huzalozottságának függvényében. A mentális tárgyakat képesek vagyunk összevetni, összehasonlítani és azokat kiválasztani.

A fogalom, mint a mentális tárgyak egyik típusa, ezen a szinten vizsgálva *Rosch* szerint nem más, mint a tárgy *prototípusa*, amely magában foglalja az egy csoportba tartozó tárgyak közös tulajdonságait (közös ismertetőjegyeit). A prototípus-elméletből kiindulva a kategorizálás vagy kategoriális észlelés, besorolás szintjére jutunk, hiszen ez az elmélet a korábbi elméleteket próbálja egyesíteni, amikor a kategóriákat a valósághoz kapcsolja, és szerkezetüket nem a nyelv önkényességével, esetlegességével, hanem a világ sajátos szervezettségével magyarázza (*Rosch*, 1978). Később ezt kiegészíti azzal, hogy a valóságban sem függetlenek a tulajdonságok egymástól, és sajátos belső szerkezetük van.

A kategoriális észlelésre vonatkozó korábbi elméletek is megoszlanak. Az empirikus filozófiai hagyományon alapuló értelmezés szerint az elvont kategóriába sorolás azt jelenti, hogy az egyedi tárgyakkal „absztraktabb” kategóriákhoz jutunk. Ez megfelel a locke-i kategóriaelméletnek, ahol az absztrakció nem más, mint elvonatkoztatás (az egyedi székektől a „székség” fogalmáig, illetve kategóriáig). A platonisztikus értelmezés szerint a kategóriákat a valóságban csak felismerjük, azok valójában absztrakciók, és a mentális világhoz tartoznak [22].

A kategoriális besorolás is evolúciós eredetű, hiszen az elemi kategorizációnak, amely minden magasabb kognitív besorolásnak az alapja, nincs szüksége nyelvre. Állatkísérletek sora bizonyítja, hogy elemi szintű kategoriális besorolásra a gerincesek nagy része képes. Galambokon végzett kísérletek tanúsítják, hogy a faj, amelynek az agya köztudomásúan nem a „legfejlettebb” a törzsön belül, képes bizonyos elemi szintű kategoriális besorolásra (színekhez kapcsolt jelentések), megkülönböztetésre.

Neumer a kategorizációs elveket három csoportba sorolja, mely szerint az arisztotelészi vagy klasszikus fogalomalkotásban az egy kategória alá tartozás a *genus proximum* és a *differentia specifica* elveinek megfelelően halad, a kategóriáknak Boole-algebraszerűen *minden vagy semmi* jegyeik vannak. Ezen alapul a Locke-féle absztrakciós elmélet is.

A másik elv a wittgensteini tradíció alapul, mely szerint a kategória határok életpelenek, bizonytalanok, mert a valóságos életben használt osztályok ilyen nem éles halmazokat alkotnak. „Nem lehet megadni, hogy melyik az az ismertetőjegy-halmaz, amelyik kritériumszerűen eldönti, hogy valami a kategória alá tartozik-e” [22]. Asszociatív ide kapcsolódik részben a Rosch-féle prototípus-elmélet, valamint a „Galton-fénykép” metafora említése, ahol a családtagok egymásra fényképezett képe jelenti a prototípus közös tulajdonságait, amelyből a családi egyedek felismerhetők, de ugyanakkor ez a közös kép „életpelenné” vagy „elnagyolttá” is válik az egymásra kopírozás miatt.

A neumeri harmadik kategorizációs elv a pszichológizált Platón-értelmezés, mely szerint „A kategóriák az elsődlegesek az egyedi dolgokhoz képest, s azért tudjuk kutatással kialakítani őket, mert már amúgy is a fejünkben voltak, csak visszaemlékezünk rájuk” [22]. Ez az a mentalista-innátista felfogás, amelynek elutasítását korábban már Putnam-tól idéztük.

Sokkal inkább egyetérthetünk a fentebb vázolt agykutatási eredmények alapján is azzal a roschi szemlélettel, amely a digitális osztályba sorolás gondolatával kapcsolatban megállapítja, hogy a neuronhálózatok analógiájára „a kategóriaalkotás önkényes jegykombinációt alkot, ahol a jegyek akárhogyan kombinálódhatnak egymással, vagyis bármilyen halmazszorzatokat alkothatnak”, és ebből következően „a kategóriáknak nincsen belső szerkezetük” [22].

A kategorizálás folyamatának kiegészítő szerepe lehet az osztályba sorolás, az azonosítás és a diszkrimináció, valamint az indexikus összetevők megállapítása. Az osztályba sorolást az osztályozás részeként később részletesebben áttekintjük. Az azonosítás és megkülönböztetés kérdésköre a kategorizálás tevékenységével kapcsolatban csak azon a ponton érdekes, ha a besorolás szempontjából valamilyen eltérést jelentenek, vagyis ha a kategóriabesorolás és a megkülönböztetés nem fedik egymást. Például „két hang megkülönböztetése akkor könnyebb, ha eltérő kategóriába soroljuk be őket, ha egy osztályba tartoznak, nem finom a diszkrimináció”.

A kategóriába sorolás szempontjából nem mellékes annak a Putnam-féle „indexikus összetevőnek” a szerepe sem, amely minden ismertetőjegy azonosságával mellett is megakadályozhatja a közös kategóriába osztást. Az indexikus összetevő nem

más, mint rámutatás valamely dologra. Ha két különböző közösség azonos mentális reprezentációhoz köt valamit, ami mégis különböző dolgokat jelöl, akkor azokat meg kell különböztetnünk egymástól. Ilyen Putnam híres vízpéldája, amely a földi víz reprezentációját az ikerföldi víztől megkülönbözteti. Ha a „térbeli” elmélet analógiájára felidézzük annak „időbeli” változatát, és *Hérakleitosz* híres panta rhei elméletére hivatkozva visszacsatolunk az i. e. 6. századba, akkor ez leegyszerűsítve azt jelenti, hogy sem térben, sem időben „nem léphetünk kétszer ugyanabba a vízbe”. De az is következik belőle, hogy tudásunk „felülnézetből” koncentrikus körökben forog a lényeg körül, melynek dimenzióiban az idő és a tér kettős spirálja fonódik össze.

Tárgyak és mentális tárgyak közvetítése a nyelvben

Amikor tárgyak és mentális tárgyak közvetítéséről beszélünk a nyelvben, akkor megpróbáljuk általánosítani, univerzalizálni a nyelvet, pedig a valóságban nincs univerzális nyelv, csak különböző nyelvek vannak. A Chomsky-féle generatív nyelv-elmélet ugyan elfogadható általánosításokat sűrít, de éppen a mentális tárgyak nyelvi kezelése mutatja, hogy a világot nyelvi és fogalmilag, nyelvenként és egyedenként is máshogy, különbözőképpen ragadjuk meg.

Szó volt már arról, hogy az emberi faj evolúciójában a nyelv és a gondolkodás hogyan alakult ki, amelyhez az emberi egyedek evolúciója is hasonlóságot mutat. A kisgyermekkorú tanulás folyamatában a gondolkodás és a nyelv kialakulása egymást feltételezi. Amíg tapasztalat és fogalmak nincsenek a világ dolgairól, addig nyelvről sem beszélhetünk. A tárgyak, dolgok megismerése, „letapogatása” nyomán keletkeznek agyunkban azok a bizonyos „képzetek”, „mintázatok”, amelyek mentális tárgykészletünk részei. Ebben a folyamatban az az érdekes, hogy „a szavakkal, illetve a tárgyakkal való bánás tudományának elsajátítása kölcsönösen erősíti egymást” [12].

Putnam elmélete szerint azonban ezek a mentális reprezentációk nem is az egyedek elméjében találhatóak, hanem az egyedek közötti kommunikációs „csereviszonyban”, amelyet nyelvi munkamegosztásnak nevez, és társadalmi jelenségnek tart. Ezt az elméletet akkor értjük meg igazán, ha nem az egyedek, hanem a közösségek, kultúrkörök szintjéről szemléljük. Minden egyed bizonyos idő-

beli és térbeli korlátok között létezik, amelyek meghatározzák nyelvét, gondolkozását, szokásrendjét.

A nyelvi képesség egyetemes voltára már *Herder* és *Humboldt* is utalt, azzal, hogy minden egyes nyelvet egyedi jelenségnek tartott, amely annak a közösségnek, népcsoportnak, nemzetnek a kizárólagos szellemi tulajdona, amelyik azt a nyelvet beszéli, használja (ezen alapul az a 19. századi felfogás is, amely szerint „nyelvében él a nemzet”).

Minden nyelvnek vannak szokásai, melyek bizonyos szintig a nyelvet használó közösség, népcsoport gondolkodásmódját is tükrözik. *Karácsony Sándor* közismert nézete szerint például a magyar nyelv a mellérendelő szerkezeteket jobban kedveli, mint az alárendelést. Ez a nyelvszokás, ami a német nyelvben például fordítva igaz, egy másfajta logikával, esetleg habitussal, lelki alkattal is kapcsolatban állhat. Neumer szerint „tartalmi egyetemesség csak egy kultúrkörön belül van”, Rosch szerint „A világot úgy szabdaljuk fel, ahogy szokásrendszerünk kínálja” [22].

A kreol nyelvek és a magyar nyelv megengedi a kettős tagadás használatát, az angol nyelv viszont nem. A magyar zongora angol megfelelője a 'standing piano', a pianinóé viszont a 'flat piano', vagyis más szempontú tükrözésen alapul, más a nyelvi kifejezés tartalmának a valósághoz való viszonya. A nyelvi szokást és fogalomkészletet ilyen értelemben valóban a környezet, az életmód és a társadalom határozza meg. Az eszkimóknak nyilván sokkal több és árnyaltabb kifejezésük létezhet a hó, a hideg és a fehér fogalmára, mint az egyenlítő környékén élő embertársaiknak, akik viszont más kifejezésekben és fogalmakban lehetnek gazdagabbak. A nyelvi karakter vagy nyelvi szokás is azt tükrözi, hogy a sokoldalúan megközelíthető sokszínű valóság a fogalomkészlet használatában és a nyelvi kifejezések és jelentéseik árnyalataiban is megragadható, leképeződik.

Az osztályozás szintjei

A legáltalánosabb szinten megállapíthatjuk, hogy a fogalmi szintű kategorizálás viszonylag szűk jellege mellett az osztályozás a szellemi tevékenységek minden síkján megjelenhet, előfordulhat. Ez az általános érvényűség elsősorban azzal az eredendő rendszerezési és rendezési hajlammal hozható összefüggésbe, amellyel az ember megpróbálja a körülötte lévő világot áttekinthetővé, átláthatóvá tenni. Ez a hajlam vagy késztetés egy olyan „naiv”

hittel párosul, mely az átláthatóság optimizmusán alapul. Nemcsak a körülöttünk lévő valóság dolga, hanem bármilyen ismereteinket, a tudományokat, elemi fogalmainkat, nyelvi kifejezéseinket is tudjuk osztályozni, vagyis osztályokba sorolni, hogy valamilyen rendet „teremtsünk” közöttük, vagy legalábbis a rend illúzióját keltsük.

A leíró tudományokon belül történő rendszerezés esetén az osztályozást általában a taxonómia kifejezéssel nevezzük meg, az ennél tágabb értelmű, általánosabb jelentése mindenféle ismeret, dolog, tudományok, fogalmak, kifejezések, nyelvek osztályozására vonatkozhat. Egyik szakterülete a könyvtári osztályozás vagy dokumentációs osztályozás, amely dokumentumok (szöveg-, képhangállományok) tartalmi feltárását jelenti. A nyelv elsajátítása során nemcsak az evolúcióban, hanem az egyedfejlődésben is fontos szerepet játszott és játszik az ember osztályozási képessége, hiszen a nyelv szerkezete is olyan, amely szinkronban van ezzel a képességgel. Ha felidézünk a generatív grammatika alapján azt a végtelen sokféleséget, amelyre véges elemek használata során juthatunk nyelvünkkel, a „korlátlan bővíthetőség”, vagyis az újabb és újabb elemek beilleszthetőségének lehetősége a nyelvi kifejezések szerkesztésére is jellemző. Ebben a folyamatban is osztályokkal dolgozunk, amikor az általánostól az egyedhez vagy a fordítottjához jutunk a nyelvi kifejezések összeszerkesztésében. A nyelvi tevékenység folyamán is osztályozunk, mert a nyelv alapegységei osztályozhatók, válogathatók, szerkeszthetők.

Ezért nem értünk egyet Antal Lászlónak azzal a felfogásával, hogy a nyelvben csak fogalmi szinten létezik ez az osztályozás, hogy csak a logika képes a szavak között hierarchikus viszonyokat megállapítani. „A ló fogalma alárendeltje az állat fogalmának. A logika meghatározott rangbeli viszonyt állapít meg a kettő között. ... Elmondhatjuk ugyanezt a ló és az állat szók jelentéséről is? A nyelvtudomány nem tud e két szó jelentése között rangbeli különbséget tenni, csak azt tudja megállapítani, hogy e két szó jelentése más” [15]. Sokkal logikusabb azt a nézetet elfogadni, amely a valóság, a nyelvi szint és a fogalmi szint hasonlóságából indul ki, hiszen ezek egymáson alapulva épülnek föl. Hiszen a környezet megismerése során „... az elemi fogalmak a világról szerzett tapasztalásunkból fakadnak (ahogyan *Russell* 1940-ben javasolja) »tárgyszavak«, melyeknek jelentését közvetlen tapasztalat útján sajátítjuk el, mint a kisgyermek” [23].

A valamire való vonatkozás és a jelentés szoros kapcsolatban áll, és nagyon jellemző a tárgyak, dolgok, élőlények osztályozására. A ló–állat jelentésviszonyban nemcsak fogalmi szinten, hanem szemantikai szinten is alá-fölérendeltségi viszony létezik. Hiszen a jelentés szerinti pontosan az „ilyen alá- és fölérendeltségi viszony a lexikai egységek egyik szervező tulajdonsága” [16]. Ezek nélkül a viszonyokra való képesség, kapcsolhatósági felületek nélkül a szavak összeilleszthetetlen építőelemek volnának. Az univerzum halmazai mellé úgy rendelhetők nyelvi halmazok, hogy azok jelentéssel, tartalommal bírnak.

A fogalmak és a köztük lévő viszonyok (ló–állat) általában nem fejezhetők ki egyetlen szóval, csak körülírással, magyarázattal. A szavak jelentései a fogalmak és a dolgok közötti fókuszban mint „vetületek” állnak, látszólag „takarva” a fogalmakat, amelyek egy mögöttes (gondolati) szinten jelennek meg. A fogalmi szint elemi fogalmihoz (melyek bináris elágazásokban osztályozhatók) hasonlóan a nyelvi szinten is léteznek elemi elnevezések, ezek az ún. „alapnevek” (basic level terms). Egyedfejlődésünkben ezeket tanuljuk meg legelőször, mert egyszerűek, megnevezésnél a legkönnyebben használhatók, holisztikusan ragadják meg a valóságot, mnemonikusan a legkönnyebb felidézni őket (pl. a szék a különböző típusú székek kifejezései mellett vagy helyett).

Az alapnevek kifejezéssel párhuzamosan önmagának némileg ellentmondva a szavak jelentéstípusainak elemzésekor Antal László is elismeri, hogy léteznek „karakterizált vagy osztályozó” szók (asztal, ház, könyv stb. – tegyük hozzá, hogy állat), amelyeknek a jelentése azért határozott, mert a tárgyak egy pontosan körülhatárolt osztályát jelentik. Ha viszont egy osztályt jelentenek, akkor egyértelmű, hogy tartoznak „alájuk” valamik, mégis csak létezik alá- és fölérendeltségi viszony a jelentés szintjén is, nem csak fogalmi szinten. Ahogyan léteznek gyűjtőfogalmak, ugyanúgy léteznek gyűjtőjelentések is.

Tehát a nyelv is osztályoz, ezt a sajátos tevékenységét a hiponimák és hiperonimák viszonyában ragadhatjuk meg. Vagyis amikor a nyelvi szinten azt mondjuk, hogy a ló, a kutya, a macska állat, akkor azt is jelezzük, hogy a fajtanévek hiponimái az állat hiperonimáinak. A korábban már említett nyelvi szokást, sajátosságokat bizonyítja, hogy a különböző nyelvek különféleképpen osztályozzák a hiponimákat és hiperonimákat (a német nyelv például a 'Kartoffel'-t nem rendeli a 'Gemüse' alá, az

angol viszont 'vegetable'-nek tartja a 'potato'-t; a magyar nem tesz különbséget az anyai és apai nagyszülők elnevezésében, de léteznek olyan magyar családok, ahol ezt mégis megteszik, és például a nagymamákat megkülönböztetéssel élve 'anyamamá'-nak és 'apamamá'-nak nevezik, ez például a svéd nyelvben nyelvszokás szinten érvényes).

Még bonyolultabb nyelvi szinten a helyzet akkor, ha egy gyűjtőfogalomnak hiányzik a nyelvi kifejezése, a gyűjtőjelentése. Például fogalmilag jól meg tudjuk határozni, hogy létezik olyan sportág, amely az erdei és hegyi sportok valamennyi (földi és légi) ágát magába foglalja, amelyeknek a gyakorlásához hegyre és/vagy erdőre, illetve szárazföldre és/vagy levegőre van szükség, viszont nyelvi szinten hiányzik az a láncszem, amely ezt a gyűjtőfogalmat egyetlen gyűjtőjelentésben, és egyetlen kifejezésben megragadná. Ezek a nyelvi szinten hiányzó láncszemek az osztályozásban tautologikus megfogalmazások okozói lehetnek.

A nyelvi osztályozásnak a nyelv elsajátításában is fontos szerepe van. Amikor a kisgyermek a szavak jelentését megtanulja, az szoros kapcsolatban áll a valóság megismerésével, vagyis a tárggyal való bánás a szavakkal való bánás mintájává válik. A jelentések elsajátításában, a megnevezések jelentésének fölismerésében „az egyik ilyen a főnévi elvárás: ha más nem szól ellene, a tárgyra utal a szó. Egy másik az »egy tárgy – egy név« elv: ha egy ismert nevű tárgy mellett egy új tárgy és új szó jelenik meg, a gyermek az új szót az új tárgy nevének veszi” [22].

A nyelv osztályozási képességével kapcsolatban jegyezzük meg, hogy az ugyanúgy nem azonos a valóság fogalmi osztályozásával, mint ahogy a nyelvi jelentés sem azonos a fogalmi jelentéssel. A nyelvi osztályozás nem feltétlenül valóságghű, ezért bizonyos esetekben fogalmilag megtévesztő vagy félrevezető, illetve hiányos is lehet. Meg kell különböztetnünk ugyanis a valamire való utalást vagy vonatkozást (referencia) az állítástól, állíthatóságtól, vagyis a referálás és a denotálás különbözik egymástól. „A természetes nyelvek azon sajátosságáról van szó itt, hogy bennük egy terminus (kifejezés, leírás, individuumnév, fajtanév vagy predikátum) sikeresen utalhat (referálhat) valamire anélkül, hogy helyesen (igaz módon) denotálna azt” [2].

Nyelvi szinten tehát még a szubjektum és a predikátum tökéletes objektivitásában sem lehetünk

mindig biztosak. Amiről beszélünk (szubjektum), és amit állítunk róla (predikátum), sokszor csak a tágabb környezetből válik egyértelművé. A téma – réma, vagyis amiről beszélünk, és amit hozzáfűzünk, problémája az osztályozáson belül a könyvtári és dokumentációs osztályozás, valamint a szövegelemzés és szövegértelmezés alapkérdése.

Általában az osztályozásra és a nyelvi osztályozásra is jellemző, hogy a felosztás egyik ősi formájának alapja a dichotómia, a kettősség elve, amelynek metaforikus megfelelője a „Porphüriosz fája” kifejezéssel és a 'bináris elágazás' jelentéssel szemléltethető legjobban. Ennek az ősi formának azonban sajátosan merev a szerkezete, tehát ami egy bizonyos helyre került benne, az onnan nem mozdulhat el a teljes szerkezet megbontása, felbomlása nélkül. Ezt a hátrányát már *Leibniz* (a kettes számrendszer, a dialektikus fejlődésemélet, a kategóriapárok atyja) sem véletlenül fedezte fel, amikor *A tudás enciklopédiájának* szerkesztése során abba a problémába ütközött, hogy „egy tárgyat egy vagy több tulajdonsága miatt egy bizonyos osztályba sorolunk, más tulajdonsága miatt viszont egy másik osztályba is tartozik” [23]. Ezt az ellentmondást még az a többdimenziós, mátrix alapú osztályozás sem képes teljesen feloldani, amelyben a különböző ismertetőjegyek, ismérvek összehasonlítása a megkülönböztetés és az osztályba sorolás alapja (mint pl. a jegyes szemantika vagy a klaszterálás, az automatikus osztályozás).

Az osztályozás elemi módszere az azonosítás és megkülönböztetés. Az azonos ismertetőjegyek alapján is osztályokat alkothatunk (nemfogalom) és a megkülönböztető ismertetőjegyek alapján is osztályokhoz juthatunk (fajfogalom). Az ellentmondást azért nem tudjuk teljesen feloldani, mert ami az egyik szinten azonosítja, összehozza, közös osztályba sorolja a dolgokat, egy alatta lévő szinten szétválasztja, megkülönbözteti. A 'ragadozó macskafélék' osztályának (nevezhetnénk őket 'párd'-oknak) sok közös tulajdonsága között az első elnevezés kiemeli a két legtipikusabbat (ragadozó és macskafélék), miközben az alatta található alosztályok a különbségeket sűrítik (pl. leopárd, párduc, gepárd). A példához egy visszacsatoló és egy kiegészítő megjegyzés kívánkozik. Visszacsatolásként Putnam bükkfa és szilfa példájára hivatkozunk, megerősítve egyrészt azt, hogy a kifejezéseket nyelvileg akkor is tudjuk használni, ha fogalmunk sincs róla, hogy a három állat miben is különbözik egymástól. Másrészt a nyelvi jelentés bizonyítására is példa, hiszen a nyelv azért használ eltérő kifejezéseket, mert azok

mögött eltérő jelentéstartalmak, illetve más és más denotátumok, jelöletek húzódnak meg (valóság). A nyelv természetesen nem tökéletes eszköze a valóság leképezésének és a valóságról alkotott fogalmaink tükrözésének.

Már említettük, hogy a nyelv is osztályoz a jelentéstan szintjén, ide tartoznak a hiponimák és hiperonimák. A fenti példa szójátéka (a 'párdok' kifejezés feltevése) azonban közvetve arra is utal, hogy morfológiai szinten, vagyis alaktanilag is lehetnek összetartozó osztályok, amelyeknek vagy lehet közük a jelentésoztályokhoz, vagy sem. Ez a kérdéskör azonban már átvezet bennünket a poliszemiák és homonimiák kérdésköréhez, amely a szemantikai szerkezetek osztályozásbeli funkcióival kapcsolatos. Hangsúlyozzuk, hogy a nyelvi osztályozás nem azonos, nem egybevágó a tudományos taxonómiával (hiszen például olyan szójátékokat is magába foglalhat, mint a 'párdok' kifejezés, mely átvitt értelemben a nyelvi önkényesség példája is lehet); viszont mint minden nyitott nyelvi rendszer, szinkronizálható egymással (egymásra lefordítható).

Az osztályozás általános elméleti megközelítését azzal a filozófiai paradoxonnal zárhatjuk, amire végül az enciklopédia szerkesztése kapcsán *Leibniz* is jut, és amit *Jorge Luis Borges* metaforikus végkövetkeztetésében így fogalmaz meg: „... nincs a világmindenségnek olyan osztályozása, mely ne volna önkényes és légből kapott” [23].

Az osztályozás fogalmi és jelentéstani nehézségei

Az eddig vázoltak alapján láthattuk, hogy az osztályozás „univerzális” emberi tevékenység, amely a világ megismerését, rendszerezését segítheti vagy akadályozhatja. Az, hogy a pozitív vagy a negatív hatás lesz a dominánsabb, attól függ, hogy a tevékenységnek hogyan sikerül áthágnia azokat az akadályokat, amelyeket a fogalmi és jelentéstani nehézségek górdítanak elébe.

A fogalmi nehézségek részben abból adódnak, hogy a fogalmak tartalomra és terjedelemre bonthatók. A fogalom tartalma – intenció – a benne általánosított dolgok lényeges ismertetőjegyeinek összessége. A fogalom terjedelme – extenció – a benne általánosított dolgok összessége (pl. az ember fogalmának tartalma az összes lényeges emberi ismertetőjegyet magába foglalja, terjedelme pedig kiterjed minden „lehetséges” emberre,

aki volt, van és lesz). A fogalom terjedelme rendkívül tág és üres is lehet. A legáltalánosabb fogalmakat fogalmi kategóriáknak nevezzük. Minél kevesebb ismérvvvel fejezhető ki egy fogalom tartalma, annál általánosabb (fogalmi kategória), a terjedelme viszont annál tágabb (pl. a dolog vagy valami, vagy semmi). A fogalom tartalma és terjedelme fordítottan aránylik egymáshoz. A fogalom tartalmának és terjedelmének kombinatorikus előfordulási esetei a következők lehetnek. A fogalom tartalma fikatív, terjedelme üres (kentaúr); a fogalom tartalma nem fikatív, terjedelme nem üres (pl. szék); a fogalom tartalma nem fikatív, terjedelme üres (pl. a felfedezettlen 'XI. bolygó'), a fogalom tartalma fikatív, terjedelme nem üres (pl. egy ufó vagy földönkívüli lény, ha megjelenik).

A fogalmakat is osztályozhatjuk, dichotomikus osztályozásuk alapja a nemfogalom és a fajfogalom megkülönböztetésén alapul. Az általános osztályozási tevékenységet a fogalmak szempontjából az nehezítheti, hogy a Porphüriosz fájaként említett felosztásokban a rendszer részeként a fogalmi elemek egyszerre lehetnek fajfogalmak (fölfelé irányultságukban) és nemfogalmak (lefelé mutató), vagyis valaminek a fajfogalma egy másiknak a nemfogalma lehet. Ehhez a kettős szerephez járul még a *genus proximum* ('legközelebbi nemfogalom') típusa, amely szintén aspektusfüggő, tehát különböző felosztásokban azonos fogalmak *genus proximuma* más és más lehet. (Kiegészítésként tegyük hozzá, hogy a klasszikus Porphüriosz-fa eredetileg tisztán bináris, vagyis egy nemfogalom alá szigorúan csak két fajfogalom tartozott.)

Az osztályozás nyelvi szintű gátló tényezői minden bizonnyal azok a jelentéstani sajátosságok, amelyek a lexémák közötti különböző szemantikai szerkezetekből erednek.

A paradigmikus viszonyokon belül osztályozási szempontból meghatározó a szinonímia, homonímia és polisziémia kérdésköre. A polisziémia (az alapjelentéshez később másodlagos, harmadlagos jelentések tapadnak jelentésátvitellel, pl. körte, levél, toll – ami elsősorban az alapnevekre jellemző) vagy több jelentés gondolata Antal László szerint nem is létezik a szemantika területén, amit ugyanis a lexikográfusok a szótárakban a szótári jelentés után művelnek, az nem más, mint a denotátumokkal való bűvészkedés. Ezért ő szemantikailag csak a homonimák létezését feltételezi és fogadja el. Semmiképpen sem érthetünk egyet ezzel a felfogással, hiszen éppen azt próbáljuk bizonyítani, hogy gondolkodásunkban a világ leké-

pezésére több szinten többféle jelentést használunk, hogy képesek vagyunk a fogalmi jelentést elválasztani a nyelvi jelentéstől, és újra meg újra a jelentések sokféleségével találkozunk. Ennek egyik részterülete a szinonimák problémájával foglalkozik.

A szinonímia kérdése a lexikográfia és a nyelvfilozófia sokat vitatott területe. Carnap és Quine vitája képviseli a két ellentétes szemléletet. Carnap szerint azért nehéz a szinonímia fogalmát meghatározni, mert valójában nincsenek is igazi azonos értelmű jelentések és kifejezések, amelyeknek az a kritériumuk, hogy bármikor, bárhol helyettesíthetik egymást. Antal László is azt a szemléletet képviseli, hogy nincsenek abszolút vagy tökéletes szinonimák, csak rokon értelmű jelentések és szavak léteznek. Ennek az oldalnak a fő érve az, hogy a szinonímia fogalmi kritériuma – vagyis bármilyen esetben helyettesíthetik egymást (felcserélhetők) – azért nem teljesül, mert nincs valódi szinonimitás, a kutya lexéma például azért nem állhat a frazeológiaiakban az eb helyére, mert annak más a jelentéstöltete.

Quine és Putnam azt állítja ezzel szemben, hogy mivel a jelentések nem a fejünkben lévő tárgyak, a szinonímia kérdésköre sem reménytelenül homályos. Osztályozási szempontból mindenképpen fontos a szinonimák kérdésköre, ezért létezésüket nem vonhatjuk kétségbe. Ebből a nézőpontból nyelvi szinten formai (alaktani) és tartalmi (jelentéstani) szinonimákkal találkozhatunk.

A formai szinonimáknak olyan esetei lehetnek, amikor ugyanazt a jelentést két különböző alakkal fejezzük ki (ezek többnyire idegen eredetű és meghonosodott anyanyelvi alakok különbözőségére vezethetők vissza). Egyszerű írásképi alakváltozatok is variálhatják egymást hasonló módon, mint pl. dyslexia és diszlexia, holocaust és holokauszt. Ezeknek a formai szinonimáknak a könyvtári osztályozás szempontjából azért fontos a szerepük, mert az eltérő írásmód miatt észrevétlenül távolra kerülhetnek egymástól a számítógépes invertált állományokban.

Tartalmi, jelentéstani szinonimák lehetnek az olyan esetek, amikor kettős terminológia terjed el az idegen vagy magyar nyelvű, a tudományos vagy köznyelvi alakok alternatív használati lehetősége miatt (pl. lélektan vagy pszichológia, társadalomrajz vagy szociográfia). A szinonimák használata akkor gátolja az osztályozást, ha a jelentéstani szintről nem vonatkoztatunk el, és nem lépünk át

arra a fogalmi szintre, ahol meghatározzuk, hogy valami valóban azonos valamivel vagy sem. Ebben az értelemben például a Budapest = Magyarország fővárosa azonosság nyelvi szinten szinonimának tekinthető, de fogalmilag relatív azonosság csupán, hiszen csak abban az értelemben teljesül az azonossága, amikor külön-külön is teljesül az igazságtartalma. Budapestről csak 1873 óta beszélhetünk, Magyarországnak akkor viszont nem ez volt a neve, vagyis időben és térben relatívvá válik az azonosság. A reláció tehát nemcsak fogalmi szinten, hanem a nevek szintjén is jelen van. Kassa neve 1920-ig és 1938–1945 között magyarul szerepel, mivel akkor magyar város volt, 1921-től és 1946-tól azonban Košice a hivatalos neve, mivel szlovák város lett belőle. A valóság azt a különös helyzetet hozta, hogy ugyanazt a várost (ami persze átvitt értelemben mégsem ugyanaz) kétféleképpen azonosíthatjuk és osztályozhatjuk, névváltozatait pedig szinonimáknak tekinthetjük.

A változás vagy avulás kérdése, ami a következő fejezet témája lesz, a szinonimákat a szakkifejezések módosulásaiban is érinti, nemcsak nyelvi, hanem fogalmi szinten is.

A homonimák (azonos alakú szavak: azonos alak, más jelentés, pl. vár, fog, sír) osztályozási szempontból akkor jelentenek nehézséget, ha a látszólag azonos kifejezés egyszerre több tudományterületen megjelenik (pl. analízis, információ). A jelentéstani homonimák hátterében általában valamilyen fogalmi általánosítás állhat, például valaminek az átfogó szemlélete vagy vizsgálata.

A nyelvtani homonimák előfordulásának számítógépes adatbázisokban lehet jelentéstani szempontból problematikus a szerepe, mert a nyelvtani homonimák egy lexéma és egy toldalékos alak vagy két toldalékos alak közötti azonosalakúságot jelentenek (pl. vért mint tárgyragos fn. és mint szó-tári fn.).

A homofónia az azonos hangalakúságot, a homográfia pedig az azonos írásképet jelenti a szövegértelmezésben, és jelentéstani szempontból csak a számítógépes nyelvészetben okozhat értelmezési nehézséget.

A változás paradigmája a gondolkodás és a nyelv szintjein

A körülöttünk lévő világ dolgaival, eseményeivel összhangban változik gondolkodásunk szintjén

fogalomkészletünk, nyelvünk szintjén pedig a kifejezéseinkhez tapadó jelentéseink. A századvégi dinamikus rendszerszemlélet értelmében általában jellemző a dinamikus rendszerekre az önszerveződés, a nonlinearitás és az interdependencia (a szimultán változás folyamata).

A tudományos forradalmak szerkezetéről vallott kuhni nézetek néhány évtized óta bekerültek gondolkodásunkba, és a paradigma kifejezés használata nélkül már alig tudunk a tudományfejlődésről beszélni. A kuhni paradigmaelv pedig nem mást jelent, mint hogy a „hasonlóság és a különbözőség sémái szisztematikusan megváltoztak” [3] és változhatnak. A jelentésváltozás ugyanakkor a tudományfejlődés anomáliája, amely a Fehér Márta által vázolt összemérhetetlenségi elv megfogalmazásához vezetett. Minden tudományos forradalomban megváltozik a hasonlósági relációk hálózata, ami az összemérhetőség akadályává válik.

A természet és a környezet a természettudósok szerint és a laikus szemlélők előtt is folyamatosan változik, minden folyamatos mozgásban, átalakulásban van, a kódok, jelek és jelentések átszerveződnek, átalakulnak. A változással (szándékosan nem a fejlődés kifejezést használjuk) együtt változik fogalmi készletünk, és a nyitott nyelvi rendszeren belül nyelvi jelentéseink is. „... a természet kontinuum, nincs egyértelműen fajtákra tagolva, s bármilyen jelentést alkalmazzunk is, az mindegyképp bizonyos kompromisszumok eredménye lesz, s így mindig ki lesz téve annak a veszélynek, hogy egyszer valamely jogos érveléssel kétségbe vonják” [24].

A fajtanevek referenciája is megváltozhat, illetve más hasonlósági relációk alapján más osztályokba kerülhet. Ma már nincs olyan általános iskolás, aki ne tudná, hogy a bálna nem hal, hanem emlős. Amíg a halmazállapot-változás fogalmát a fizikában nem ismertük, a víz, a jég és a gőz különböző anyagoknak számítottak. Elavult az az emelet is, amely egy, a valóságban nem létező anyaghoz, a flogisztonhoz kapcsolta az éghetőség feltételét. A fiktív fogalommal együtt a nyelvi kifejezés is kikerült a használatból, és elavult (tartalma fiktív, terjedelme üres).

Az avulással párhuzamosan folyamatosan új dolgok, új fogalmak és velük együtt új kifejezések keletkeznek, de ez a párhuzamosság nem mindig minden szinten egyszerre nyilvánul meg. Vagyis nincs feltétlenül szinkronban a fogalmi szerep változása a jelentésváltozással. Putnam ezt úgy fo-

galmazza meg, hogy „... a fogalmi szerep csak bizonyosfajta szavak jelentésének rögzítésében jelentős tényező, de másokéban nem ... ha jelentős szerepet is játszik a jelentés meghatározásában, ezt nem a teljes fogalmi szerep teszi. A szavak a fogalmi forradalmak közepette is megtartják jelentésüket ...” [7]. Ez általában inkább az alapnevekre jellemző. Minél differenciáltabb egy kifejezés, annál nagyobb az esélye a gyorsabb avulásra.

Összegzés

Néhány fontosabb megállapítást hangsúlyozva összefoglalásként megerősíthetjük, hogy gondolkodásunk és nyelvünk szoros kapcsolatban áll abban a megismerő folyamatban, amellyel környezetünket, a világot próbáljuk megérteni. Ebben a tevékenységünkben szorosan összekapcsolódnak az evolúció során kialakult szellemi adottságaink az egyedfejlődésünk folyamán kifejlődő elemi tevékenységeinkkel és képességeinkkel.

Nyelvünk és gondolkodásunk is nehezen szétválasztható, folyamatos egységük egymás feltételezésén alapul. A fogalmak és a jelentések kapcsolatában fontos a különböző szintek megkülönböztetése, hiszen csak ez lehet mindenféle osztályozás alapja. Láthattuk, hogy nemcsak a nyelvről állapíthatjuk meg, hogy különleges és bizonyos fokig önkényes tevékenység, hanem az osztályozásról általában véve is. Az összes felmerült paradoxonnal együtt a kérdés tekintetében visszautalunk a „modus vivendi” filozófiájával arra, hogy ezek az ellentmondások is természetes részei emberi gondolkodásunknak és nyelvhasználatunknak.

Irodalom

- [1] BERTALANFFY, Ludwig von: Az általános rendszerelmélet problémái. = Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok, Bp. Közgazdasági és Jogi Kvk., 1969. p. 32.
- [2] FEHÉR Márta: A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommensurabilitásának problémája. Bp. Akadémiai K., 1983. p. 159., 167. ISBN 963-05-2940-8
- [3] BÉKÉS Vera: A hiányzó paradigma. Debrecen. Latin betűk, 1997. p. 39. ISBN 963-9146-00-5
- [4] SZOKOLSZKY Ágnes: A tudomány metamorfózisa és a kognitív tudomány: Posztkarteziánus alternatívák. = Megismeréstudomány és mesterséges intelligencia / (szerk.) Pléh Csaba, Bp. Akadémiai K., 1998. p. 281. ISBN 963-05-7593-0

- [5] RANGANATHAN, S. R.: Bevezetés a könyvtári osztályozásba. = Ungváry Rudolf–Orbán Éva: Osztályozás és információkeresés 1–2., Bp. OSZK, 2001. p. 119. ISBN 963-200-424-8 ö.
- [6] ROBINS, Robert Henry: A nyelvészet rövid története. Bp. Osiris, 1999. p. 149., 89–90. ISBN 963-379-535-4
- [7] PUTNAM, Hilary: Reprezentáció és valóság. Bp. Osiris, 2000. p. 48., 58., 20., 31., 64., 101. ISBN 963-379-891-4
- [8] SZÉCSI Gábor: Intencionalitás és nyelvi jelentés. = Magyar Tudomány, 48. köt. 10. sz. 2001. p. 1215.
- [9] JACKENDOFF, Ray: Mi egy fogalom, ha megragadható? = Janus, 1. sz. 1992. p. 61., 62., 66.
- [10] NYÍRI Kristóf: Mentális képek, mint teoretikus konstrukciók. = Magyar Tudomány, 48. köt. 10. sz. 2001. p. 1226.
- [11] DUMMETT, Michael: A metafizika logikai alapjai. Bp. Osiris, 2000. p. 105. ISBN 963-379-815-9
- [12] MAYNARD SMITH, John–SZATHMÁRY Eörs: Az evolúció nagy lépései. Bp. Scientia, 1997. p. 364., 360. ISBN 963-8326-11-5
- [13] SZIGETVÁRI Sándor: A fogalmak dialektikája. Bp. Akadémiai K., 1981. p. 10. ISBN 963-05-2514-3
- [14] G. HAVAS Katalin: Arisztotelésztől napjainkig. Bp. Tárogató K., 1995. p. 144., 28. ISBN 963-8491-76-0
- [15] ANTAL László: A jelentés világa. Bp. Magvető, 1978. p. 57., 48., 42. 104–105., 69.
- [16] KIEFER Ferenc: Jelentéselmélet. Bp. Corvina, 2000. p. 14., 13., 36., 37., 22. ISBN 963-13-4548-3
- [17] KELEMEN János: A nemes hölgy és a szolgálóleány. Bp. Gondolat, 1984. p. 67., 86. ISBN 963-281-465-7
- [18] BLACK, Max: A nyelv labirintusa. Bp. Holnap, 1998. p. 163., 165. ISBN 963-346-197-9
- [19] CRYSTAL, David: A nyelv enciklopédiája. Bp. Osiris, 1998. p. 134. ISBN 963-379-211-8
- [20] ULLMANN, Stephan: The Principles of Semantics. Oxford. Basil Blackwell, 1963. p. 70.
- [21] CHANGEUX, Jean-Pierre: Agyunk által világosan. Bp. Typotex K., 2000. p. 141. ISBN 963-9132-63-2
- [22] NEUMER Katalin (szerk.): Nyelv, gondolkodás, relativizmus. Bp. Osiris, 1999. p. 50., 55., 56., 58., 64. ISBN 963-379-585-0
- [23] ECO, Umberto: A tökéletes nyelv keresése. Bp. Atlantisz, 1998. p. 213., 274., 199. ISBN 963-7978-86-0
- [24] LAKI János: Madár-e a denevér? A természeti fajták természetessége. = Neumer, p. 300.
- [25] FREGE, Gottlob: Logikai vizsgálódások. Bp. Osiris, 2000. ISBN 963-379-630-X
- [26] B. HAJDU Ágnes–BABICZKY Béla: Bevezetés az információkereső nyelvek elméletébe és gyakorlatába. Bp. Universitas K., 1998. ISBN 963-9104-20-5

Beérkezett: 2002. II. 11-én.